

KAROL ŁOPATECKI
Uniwersytet w Białymstoku

Założenia ogrodowe przy pałacu Branickich w pierwszej połowie XIX stulecia¹

Słowa kluczowe: Pałac Branickich, ogrody pałacowe, Białystok, XIX wiek, architektura ogrodowa, Pawilon Włoski, Pawilon Toskański, urbanistyka, dziedzictwo kulturowe

Key words: Branicki Palace, palace gardens, Białystok, 19th century, garden architecture, Italian Pavilion, Tuscan Pavilion, urban planning, cultural heritage

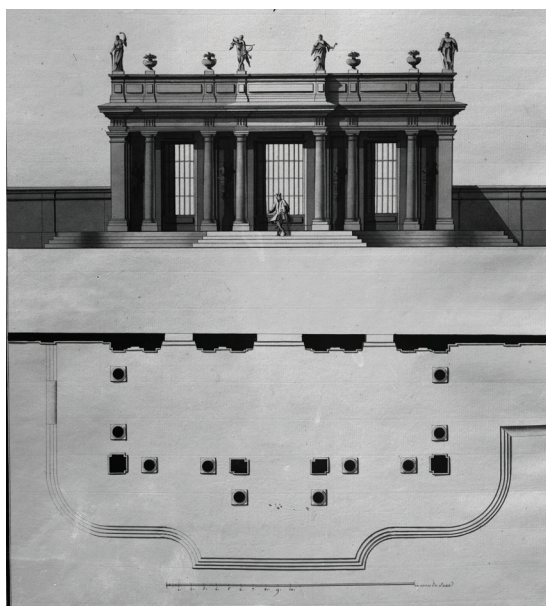
Założenie pałacowo-ogrodowe w Białymstoku za życia Jana Klemensa Branickiego uzyskało status „Polskiego Wersalu”². Po śmierci hetmana wielkiego koronnego (1771 r.) dobra ziemskie wraz z tym założeniem przejęła na zasadzie dożywocia Izabela z Poniatowskich Branicka. Dopiero po jej śmierci (14 lutego 1808 r.) pałac z ogrodami trafił w ręce spadkobierców Jana Klemensa Branickiego: Jana i Feliksa Potockich, Joanny z Potockich Potockiej i Marianny z Potockich Szymanowskiej³. Szybko jednak całe dobra białostockie zostały zakupione na rzecz Aleksandra I Romanowa 20 lutego / 4 marca 1809 r.⁴ Imperator wydał ukaz 27 sierpnia 1809 r. dotyczący utrzymania białostockiego pałacu. Zdecydowano się wówczas na radykalne ograniczenie zatrudnienia przy pałacu. Nie przewidziano żadnych pieniędzy na prace remontowe lub konserwatorskie (zaplanowano jednak pensje dla rzemieślników), ustalono jedynie koszty zakupu drewna na cele ogrzewania pałacu i oranżerii. W kontekście ogrodu i parku zatrudniony miał być tylko główny ogrodnik oraz starszy i młodszy pomocnik, którym mieli pomagać czterej uczniowie. Łącznie stałe zatrudnienie przy pałacu i ogrodach miały mieć 23 osoby, przy czym najwyższe zarobki miał otrzymywać główny ogrodnik (500 rubli)⁵. Zaplanowane finanse miały służyć jedynie trwaniu, nie zaś zabezpieczeniu lub przebudowie założenia. Dopiero w 1818 r. nastąpiło przekazanie przez rząd centralny ponad 50 tys. rubli, czyli równowartość 325 tys. dawnych złotych polskich na konieczne prace przy całym założeniu. Była to kwota gigantyczna, stanowiąca wartość ponad połowy wartości dóbr białostockich zakupionych w 1809 r.⁶

W konsekwencji ramy chronologiczne wiążą się z latami dwudziestymi-czterdziestymi XIX w., kiedy nastąpiły istotne zmiany w założeniu zespołu

pałacowo-ogrodowego. W niniejszym artykule prezentuję powstałe w pierwszej połowie XIX stulecia plany ogrodów przy carskim pałacu w Białymstoku. Jako uzupełnienie wykorzystuję materiały zgromadzone i odpisane, dotyczące lat 1817–1831, przechowywane obecnie w Muzeum Narodowym w Warszawie⁷. Dzięki temu możliwe jest uzupełnienie wiedzy o przemianach zachodzących w dawnym założeniu pałacowo-ogrodowym Branickich, które przed prawie ćwierćwieczem zostały opisane przez Ewę Zeller-Narolewską⁸. Umożliwi to lepsze rozpoznanie przekształceń zachodzących w bezpośrednim otoczeniu pałacu⁹. Zachowane materiały umożliwiają zastosowanie metody retrogresywnej, aby uzupełnić wiedzę o założeniu pałacowo-ogrodowym Jana Klemensa Branickiego i Izabeli z Poniatowskich Branickiej. Z uwagi na ogrom materiału źródłowego pomijam sam pałac oraz oficyny, a także zabudowę w samym mieście¹⁰.

Podstawowym działaniem zmierzającym do rewitalizacji i przebudowy ogrodów pałacowych była ich inwentaryzacja. Pierwszą rosyjską dokumentację tego typu znamy z 1808 r. Wówczas wykonano również plany założenia pałacowo-ogrodowego, które rozrysowane były na 31 kartach (miejsce przechowywania obecnie nieznane)¹¹. Następne, znacznie bardziej lapidarne inwentarze powstały w 1829 r.¹² Z 1824 r. pochodzi plan założenia pałacowo-ogrodowego, który po 200 latach został opublikowany (il. 4 i 5)¹³. Ma on ogromne znaczenie, gdyż ukazuje wiele szczegółów, które nie były widoczne na planach Georga Beckera z 1799 r. i na kolejnym planie Białegostoku z 1808 i 1810 r.¹⁴ Następny plan pochodzi z 1836 r., kiedy to rozpoczęto prace adaptacyjne przylegających do ogrodów zwierzyńców na cele mieszkalne i użytkowe (il. 6)¹⁵. Następne źródła ikonograficzne datowane są na okres polistopadowy, kiedy to car Mikołaj I zdecydował się przekazać pałac na rzecz Instytutu Panien Szlacheckich. Pomysł został przedstawiony i zatwierdzony w 1837 r. Oficjalne otwarcie nastąpiło 1/12 listopada 1841 r.¹⁶ Znamy dwa plany ogrodów z tego okresu. Pierwszy pochodzi z roku 1838 (il. 8–11), następny jest późniejszy o trzy lata (il. 12)¹⁷. Dodatkowo zachował się plan Pawilonu Włoskiego i Toskańskiego, najprawdopodobniej z około połowy lat dwudziestych XIX w. (il. 1–3)¹⁸.

Prace budowlane rozpoczęły się na podstawie pisma nr 549 z 22 listopada 1823 r. Ministra Spraw Wewnętrznych, który odblokował 9000 rubli w srebrze na rzecz remontu parteru pałacu i oficyn. W kontekście ogrodu zobowiązano się naprawić dwie murowane altany i most oraz oczyścić rzeźby, a także rozebrać drewniane altany i teatr, co miało kosztować łącznie 4168 rubli¹⁹. Działania te są zgodne z fatalną opinią o założeniu parkowo-ogrodowym, który przedstawił w 1814 r. żołnierz francuski znajdujących się w rosyjskiej niewoli na terenie Białegostoku²⁰. Casimir Stanislas d'Arpentigny stwierdził, że pomimo określenia białostockiego założenia pałacowo-ogrodowego przez Polaków „Polskim Wersalem”, nazwa ta jest nieadekwatna do rzeczywistości. Wśród licznych zarzutów stwierdził m.in., że poustawiane kamienne posągi są marnej jakości, porasta je mech i niszczy wilgoć. Dodatkowo balustrady i schody popadają w ruinę, a w ogrodach nie ma niczego malowniczego. Mimo zbyt radykalnej i subiektywnej oceny nie ulega wątpliwości, że całe założenie pałacowo najlepsze lata miało za sobą. Również okres

1. Pawilon Włoski według rysunku stworzonego w latach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego i w roku 1824. *Elevation du Salon à l'Italiène a Białystok*, Instytut Sztuki PAN, nr 9018; *Планъ и фасадъ бѣседки на топографическомъ планѣ буквою а означенной*, Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 1001, к. 1
The Italian Pavilion according to a drawing created during the reign of Stanisław August Poniatowski and in 1824. *Elevation du Salon à l'Italiène a Białystok*, Institute of Art, Polish Academy of Sciences, no. 9018; *Планъ и фасадъ бѣседки на топографическомъ планѣ буквою а означенной*, Russian State Historical Archive, St. Petersburg, ф. 1488, оп. 1, д. 1001, fol. 1

kampanii napoleońskiej nie przysłużył się obiektowi, gdyż w okresie wojennym stał on zamknięty.

Rozbórka czekała aż do 1826 r., kiedy to komitet budowlany ponownie zaproponował rozebranie teatru i dwóch drewnianych altan, które oceniono jako nie tylko zbędne, ale także szpecące wygląd ogrodów²¹. Z rachunków wiadomo, że ostatnią pozostałość teatru, czyli fundamenty, rozebrano pod koniec 1829 r.²² Natomiast wspomniane altany, które poddano renowacji, to Pawilon Włoski (il. 1) i Pawilon Toskański (il. 2), którego inwentaryzacja przed pracami zachowała się i którą poniżej przedstawiam.

W świetle inwentaryzacji altana włoska posiadała wymiary 21,25 na 9 arszynów, co w systemie metrycznym wynosiło 15,27 na 6,38 m²³. Istotne, że z czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego zachował się rysunek wraz z pomiarami tego pawilonu²⁴. Nie znamy okoliczności jego powstania, mogą jedynie podejrzewać, że wykonał je architekt lub inżynier niemiecki, zapewne saski, być może jeszcze w czasach panowania Augusta III²⁵. Dzięki zachowanemu planowi rosyjskiemu możemy zweryfikować jakość i dokładność rysunków prezentujących pałac Branickich z czasów staropolskich²⁶. Okazuje się, że proporcje i wierność detali są bardzo zbliżone w obu rysunkach. Różnice jednak występują, mimo że

w pierwszej ćwierci XIX stulecia nie przeprowadzono przy obiekcie żadnych prac remontowych, a jedynie bieżące czynności konserwatorskie. Obiekt w czasach rosyjskich nie posiadał już waz ani posągów.

Tabela 1. Wymiary Pawilonu Włoskiego według pomiarów koronnych, pruskich i rosyjskich

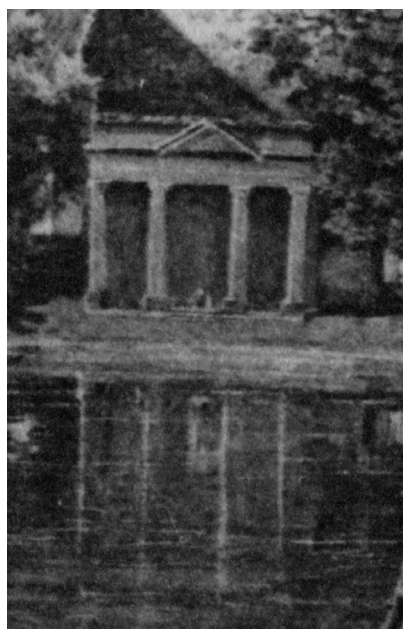
Dimensions of the Italian Pavilion according to Crown, Prussian, and Russian measurements

pomiary	koronne	pruskie	rosyjskie
długość	15,59	15,38	15,27
szerokość	6,39	6,28	6,38
wysokość	7,11	–	7,28
wysokość do gzymsu	5,33	5,34	5,24

Opracowanie własne na podstawie danych: Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 1001, к. 1; Instytut Sztuki PAN, nr 9018; *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 2., *Lata 1802–1809*, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2015, s. 240–241

Pozyskane dane pozwoliły mi zestawić wymiary obiektu, które prezentuję w tabeli 1. Wymiary są bardzo zbliżone, jeżeli uwzględnimy, że mierzono je w jednostkach o stosunkowo dużych wartościach kilkudziesięciocentymetrowych. Najmniej dokładne były pomiary pruskie, gdyż mają charakter opisowy, a ich dokładność wynosiła pół stopy pruskiej (ta jednostka miary miała 31,385 cm²⁷), więc skala niedokładności może wynosić +/- 15,7 cm. Starszy rysunek pierwotnie znajdował się w zbiorach Stanisława Augusta Poniatowskiego i mógł być projektem. Tym samym za najbardziej wiarygodny oceniam rysunek rosyjski. W szczególności różnice w długości obiektu wynoszące 32 cm trzeba zweryfikować na korzyść późniejszych pomiarów. Kształt platformy, na której usytuowano pawilon, co odnotowano na rysunku „polskim”, jest znakomicie widoczny na planach ogrodów pałacowych wykonanych w 1824 r. (il. 5)²⁸. Generalnie weryfikacja planu pochodzącego z czasów staropolskich okazała się pozytywna, co pozwala na uznanie „plan i abrysów” powstałych w czasach Jana Klemensa Branickiego za źródła wiarygodne, zachowujące precyzję pomiarów.

Natomiast mniejszy Pawilon Toskański posiadał rozmiary 14,8 na 8,1 (7,25) arszyna, czyli 10,5 na 5,77 (5,15) m. Był to obiekt wyższy od Pawilonu Włoskiego, który mierzył 10,24 arszyna, czyli 7,28 m, a drugi obiekt miał aż 11,45 arszyna, co stanowi równowartość 8,14 m. Obecna rekonstrukcja znacznie odbiega od przeprowadzonych wówczas przez inżynierów wojskowych pomiarów (ma on około 6 m wysokości, 8,4 m długości i 2,5 m szerokości)²⁹. W 1808 r. odnotowano, że malowidła na ścianie były już uszkodzone zarówno ze starości, jak i w wyniku działania warunków atmosferycznych. Na suficie miały być ślady uszkodzeń spowodowanych przez wilgoć, a na postumentach wykruszyły się wszystkie sztukaterie³⁰. Zresztą na rysunku widoczne są uszkodzenia jednej kolumny. Szczęśliwie ten

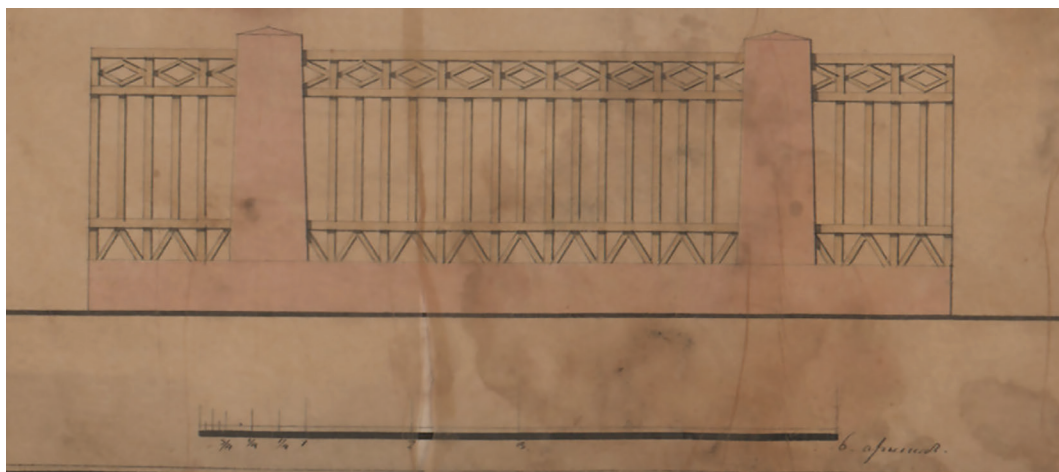

2. Pawilon Toskański w świetle pomiarów z 1824 i na rysunku z 1831 r. *Планъ и фасадъ бѣседки на топографическомъ планѣ буквою б означенной, Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 1001, к. 1; Wizyta Wielkiego Księcia Konstantego w Białymstoku, Instytut Sztuki PAN, nr 26390*

The Tuscan Pavilion in the light of measurements from 1824 and in a drawing from 1831.
Планъ и фасадъ бѣседки на топографическомъ планѣ буквою б означенной, Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 1001, fol. 1; Wizyta Wielkiego Księcia Konstantego w Białymstoku, Institute of Art, Polish Academy of Sciences, no. 26390

rysunek mogę zestawić z akwarelą namalowaną przez Ch. Kiela w 1831 r. pt. *Wizyta Wielkiego Księcia Konstantego w Białymstoku*. Oba dzieła zgodnie ukazują proporcję wysokości do długości obiektu, w latach trzydziestych XIX w. brakuje już waz, odnotowanych na obrazie.

Dodatkowo na analizowanym planie zachował się rysunek ogrodzenia ogrodowego, niestety nie wiemy dokładnie, na jakim odcinku był on usytuowany³¹. Z pewnością należało wówczas na nowo wybudować ogrodzenie oddzielające Ogród Górny i Dolny na długości około 26 m³². Rysunek przedstawia murowane ogrodzenie, do którego przytwierdzone były drewniane, ozdobnie wykonane przesła (il. 3). Zarówno Pawilon Toskański, jak i ogrodzenie zostały wyremontowane w 1827 r. W budynku tym na nowo otynkowano sufit, naprawiono kolumny i ścianę, tę ostatnią wybielono (czyli zamalowano istniejące tam wcześniej freski). Przy ogrodzeniu ogrodu otynkowano słupy i podmurówkę³³.

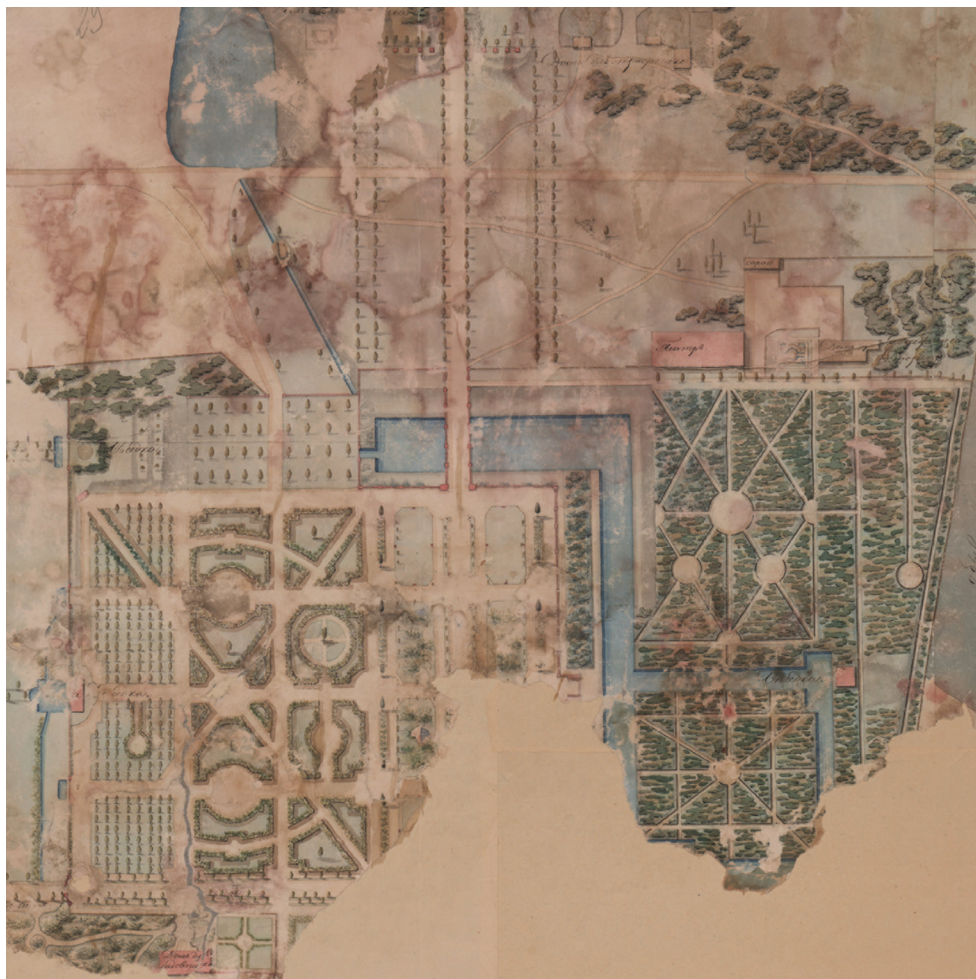

3. Ogrodzenie ogrodu w świetle pomiarów z 1824 r. *Видъ забора*, Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 1001, к. 1
Garden fence according to measurements from 1824. *Видъ забора*, Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 1001, fol. 1

Aby rozpocząć analizę przemian zachodzących w ogrodach pałacowych, należy przywołać źródło kartograficzne, które najwierniej oddaje ich układ z czasów Branickich. Posiadane plany miast są stosunkowo ogólne i w mojej ocenie najdokładniejsze jest źródło wykonane w 1824 r. Na planie zaznaczony jest Pawilon Włoski i Pawilon nad Kanałem³⁴, zasygnalizowane są pozostałości po Pawilonie Chińskim³⁵, brakuje już Pawilonu Pod Orłem³⁶. Istnieje również teatr, który, jak wspomniałem, miał zostać wyburzony w 1826 r. Jest to ostatni plan, na którym widoczny jest Pawilon nad Kanałem, w latach trzydziestych XIX stulecia zapewne już nieistniejący³⁷.

Na terenie Zwierzyńca Jeleni znajdowały się obiekty istniejące jeszcze w czasach Jana Klemensa Branickiego³⁸. Nadal widoczne było tam berso, aleja trejażowa z piramidami, domek strażnika z lodownią, holendernia, a po stronie południowej wciąż stała prochnia³⁹. W 1830 r. odnotowano, że lodownia była wykonana z pruskiego muru, a przy niej dobudowano domek przeznaczony na mieszkanie dla sprzedawcy napojów. Obiekt ten miał duże znaczenie dla funkcjonowania pałacu, gdyż założenie pałacowe nie miało obiektu o podobnym charakterze⁴⁰.

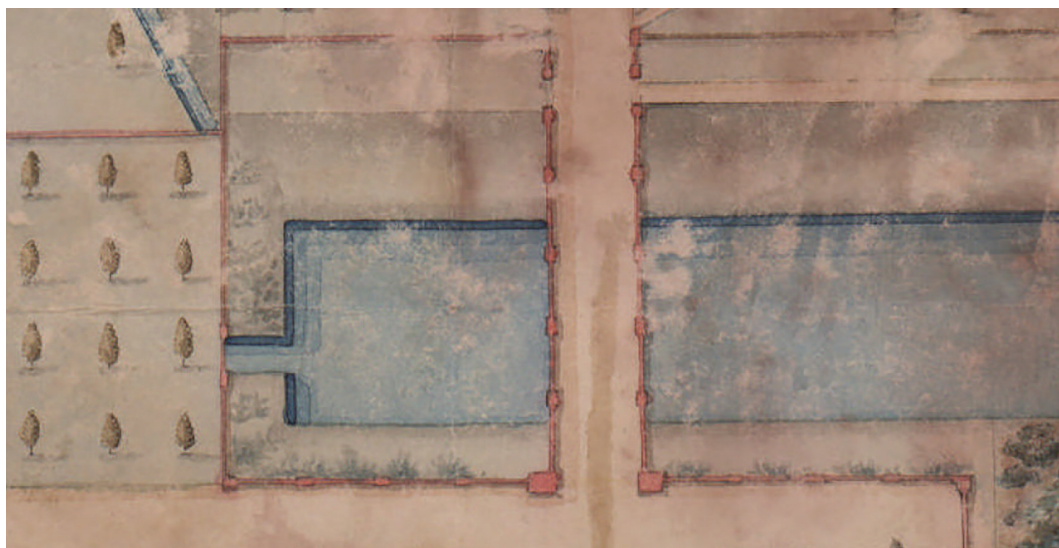
Wielkie znaczenie na rysunku z 1824 r. mają zaznaczone miejsca usytuowania rzeźb zarówno na murze, jak i obiektów wolnostojących (il. 4 i 5). Niewielkie różowe punkty wolnostojące w parterach w Ogrodzie Górnym ukazują rozmieszczenie postumentów pod rzeźby. Mimo uszkodzeń części planu można uznać, że w centralnej alejce usytuowano 16 rzeźb, co potwierdzają również inne zachowane ryciny z okresu staropolskiego. Również w parterach ogrodowego salonu miało być kolejnych 16 postumentów, które ulokowane były w czterech skrajnych partiach⁴¹. Udekorowana rzeźbami była kamienna balustrada, stawiana w latach 1762–1772⁴². Przy moście i wzdłuż balustrady przy kanałach aż do dawnego Pawilonu

4. Plan Ogrodu Górnego – boskietu i parteru – oraz kanałów i Ogrodu Dolnego (fragment).
Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 976, к. 1
Plan of the Upper Garden – bosquet and parterre – as well as canals and the Lower Garden
(fragment). Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп.
1, д. 976, fol. 1

pod Orłem odnotowano 33 rzeźby i dwa duże postumenty pod sfinksy. W pozostałej części muru ogrodowego 14 rzeźb, przy czym nie jest to liczba pełna, gdyż zniszczenia planu są duże⁴³.

Podczas remontu z 1824 r. zadbano, aby pozostawić możliwie dużo starych elementów i dekoracji, o ile uznano je za nadające się do naprawy. Zlikwidowano wówczas pralnię położoną nad stawem, planowano usunąć znajdujące się w oficynach wozownie (zrealizowano) i stajnie na 24 konie (zlikwidowano dopiero w 1826 r.), rozebrano również wozownie i stajnie położone na terenie dawnego folwarku. Wówczas też przekształcono plac na dziedzińcu pałacowym na miejsce parad⁴⁴.

5. Fragmenty Ogrodu Górnego wraz z balustradą i zejściem do kanałów na miejscu dawnego Pawilonu pod Orlem oraz most i balustrady. Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 976, k. 1 (fragment)

Fragments of the Upper Garden with a balustrade and descent to the canals on the site of the former Pavilion under the Eagle, as well as a bridge and balustrades. Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 976, fol. 1 (fragment)

Kolejny plan Ogrodu Górnego i Dolnego pochodzi z 1836 r. Powód jego wykonania wiązał się z planami budowy szpitala okręgowego, który miał być ulokowany w bezpośrednim sąsiedztwie założenia pałacowo-ogrodowego (na terenie zwierzyńca)⁴⁵. Według niezrealizowanej koncepcji mur południowy ogrodu wraz z Pawilonem Włoskim miał być rozebrany i w kierunku południowo-wschodnim planowano stworzyć park angielski. Po odrzuceniu koncepcji zabudowy parku w dolnej połowie karty górna część ilustracji ukazuje stan faktyczny. Stąd wiemy, że układ założenia pałacowo-ogrodowego w istotny sposób się nie zmienił. Nadal istniał most nad kanałem, Pawilon Chiński, oranżerie, a nawet pozostałości folwarku i Instytutu Położnictwa.

Prezentowany projekt został przejrany i zatwierdzony według dziennika Rady Informacji Drogowych i Budynków Publicznych, co nastąpiło 2 listopada 1836 r. Przy projekcie podpisał się architekt obwodu białostockiego Dominik Kułakowski, generał-lejtnanci Gorgoli i Destrem, pułkownik Zoge von Laurenberg, zarządca rady Bachkałowski, a także architekt Szarleman oraz rysownicy Malnikow oraz Wiskonti. Podkreślić należy, że ogrodzenie wzdłuż Pawilonu Chińskiego i Pawilonu Włoskiego nadal stało, a jego brak w projekcie wskazywał na zamiar jego likwidacji. Najprawdopodobniej nie istniały dwie ciepłarnie w dawnych czasach położone nieopodal trzeciej oficyny pałacowej oraz część zabudowy folwarcznej z kuźnią i pralnią.

Ikonografię białostockiego ogrodu wzbogaca również rycina Pawilonu Chińskiego, która dotychczas nie była przywoływana i reprodukowana ani nie była przedmiotem odrębnych studiów (il. 7)⁴⁶. Jest to litografia, która powstała najprawdopodobniej w latach 1828–1831. Wydano ją w Paryżu w serii siedmiu rycin prezentujących interesujące obiekty z terenu Polski. W rzeczywistości ograniczono się do Warszawy i Krakowa, a interesująca nas grafika uzyskała mylącą nazwę: *Vue du Pavillon de Bialystok à Varsovie*⁴⁷. Autorem tego dzieła jest bliżej nieznany R. Nouguez, a na płytę wizerunek przeniósł Cluis Jeune⁴⁸. Nie znamy okoliczności powstania tego dzieła, ale przedstawienie jest niezwykle interesujące, przede wszystkim dlatego, że możemy prześledzić zmiany zachodzące w wyglądzie pawilonu i otaczającego go ogrodu na przestrzeni ośmiu dziesięcioleci⁴⁹.

Niewątpliwie pawilon w latach dwudziestych XIX w. przeszedł remont. Mimo pewnych przekształceń zmieniających jego barokowy i orientalny charakter na klasycystyczny czytelna została bryła i główne elementy kompozycji, schody, balustrada, wazy. W zasadzie nieprzekształcone było ogrodzenie, natomiast całość założenia porośla bujna roślinność, chociaż jeszcze stosunkowo młoda. Wydaje się, że należy przesunąć datę rozbioru tego obiektu z 1828 r.⁵⁰ na początek lat czterdziestych XIX stulecia (zob. il. 12)⁵¹.

W zasadzie na podstawie zachowanych źródeł ikonograficznych, dzięki dołączonym postaciom, możemy odtworzyć podstawowe wymiary, co uzupełni zgromadzone dane kartograficzne i być może w niedalekiej przyszłości także archeologiczne, a to z kolei pozwoli na rewitalizację tego terenu i rekonstrukcję tego ważnego dla założenia ogrodowego Branickich obiektu.

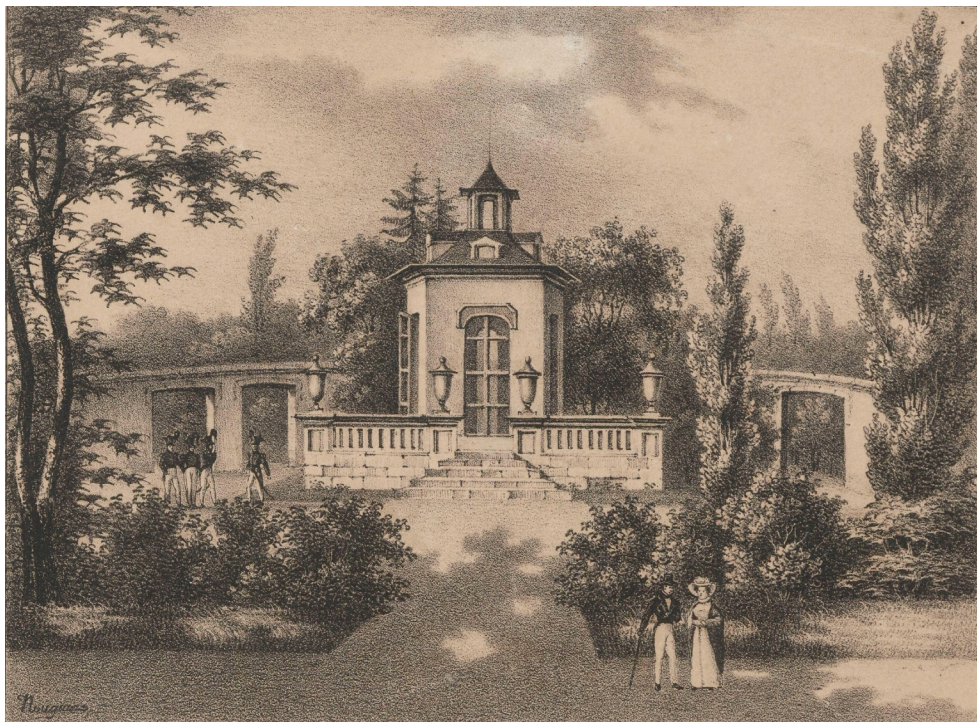

6. Общій ситуационный планъ съ показаніемъ къ занятію части земли для постройки въ городѣ Бѣлостокѣ Приказа Общественнаго Призрѣнія больницы (Ogólny plan sytuacyjny obejmujący część gruntów w mieście Białystok na potrzeby budowy szpitala opieki społecznej), Białystok 1836. Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 987, к. 4. Legenda: A – pałac; B – ogród pałacowy; C – oranżeria; D – cieplarnie; E – dom ogrodnika; F – Instytut Położniczy; G – sad i ogrody Instytutu Położniczego; małymi literami odnotowano planowany kompleks szpitalny

Общій ситуационный планъ съ показаніемъ къ занятію части земли для постройки въ городѣ Бѣлостокѣ Приказа Общественнаго Призрѣнія больницы (General site plan covering part of the land in the city of Białystok for the construction of a social welfare hospital), Białystok 1836. Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 987, fol. 4. Legend: A – palace; B – palace garden; C – orangery; D – greenhouses; E – gardener's house; F – Maternity Institute; G – orchard and gardens of the Maternity Institute; the planned hospital complex is marked in lowercase letters

Bardzo interesująca sytuacja następuje wraz ze zmianą przeznaczenia pałacu. Specyfika Instytutu Panien Szlacheckich wskazywała konieczność wytyczenia zamkniętego obszaru. W tym celu powstał plan, który wprowadzał szereg zmian w otoczeniu założenia pałacowo-ogrodowego (il. 8)⁵². Kluczowym elementem miało być odcięcie trasy komunikacyjnej przez most nad kanałem (il. 9). Nie tylko zamykałby on drogę do miasta od strony ogrodów, ale też pozwalał na zajęcie położonych na zachodzie terenów dawnego zwierzyńca pod rozwijające się miasto. Drugim kluczowym elementem była likwidacja schodów i przebudowa przestrzeni, gdzie wcześniej usytuowany był Pawilon pod Orłem. Planowany był półokrągły taras balkonowy z perspektywą na kanały, ogród dolny i wyspę (il. 10).

Trzecim działaniem miała być likwidacja starej oranżerii celem powiększenia parku. Nowa oranżeria miała być przebudowana, co wiązało się ze zmianą przeznaczenia, wprowadzeniem dwóch kondygnacji i wybiciem nowych otworów⁵³. Pierwsze wzmianki o konieczności pilnej przebudowy oranżerii pochodzą z 1828 r., przy czym podkreślono, że wymagać to będzie zatrudnienia doświadczonego architekta⁵⁴. Następnie na początku 1830 r. odnotowano, że cały zespół oranżerii potrzebuje gruntownej przebudowy i remontów. Strop wymagał niezwłocznej inwestycji, a stan budynku powodował, że zimą nieuchronny był napływ zimna, co szkodziło roślinom⁵⁵. Wówczas zlecono Dominikowi Kułakowskiemu zaprojektowanie remontu oraz ozdobienie tylnej ściany oranżerii wychodzącej na dawny Plac Marsowy (która była nieotynkowana i nieestetyczna)⁵⁶. Główny ogrodnik Piper negatywnie zaopiniował projekt, sugerował, że należałoby uwzględnić jego własny pomysł przygotowany na potrzeby oranżerii warszawskich w Wilanowie i Łazienkach⁵⁷. Z zachowanych kosztorysów wynika, że w dwóch oranżeriach i domku ogrodnika było łącznie (co najmniej) 125 okien⁵⁸. W 1832 r. planowano wywieźć rośliny do innych oranżerii, ale koszt był zbyt wysoki. W końcu cztery lata później zdecydowano się zamknąć starą oranżerię, a rośliny przewieziono do Łazienek i Belwederu w Warszawie⁵⁹.

7. Pawilon Chiński w pracach: E. Nouguez *Vue du Pavillon de Bialystok à Varsovie*, Paris [1831]; Pierre Ricaud, *Vue de la Cascade et du Pavillon Chinois de Bialystok prise du grand pont*, b.m. i b.d. (Bibliothèque nationale de France, HD-206-FOL)

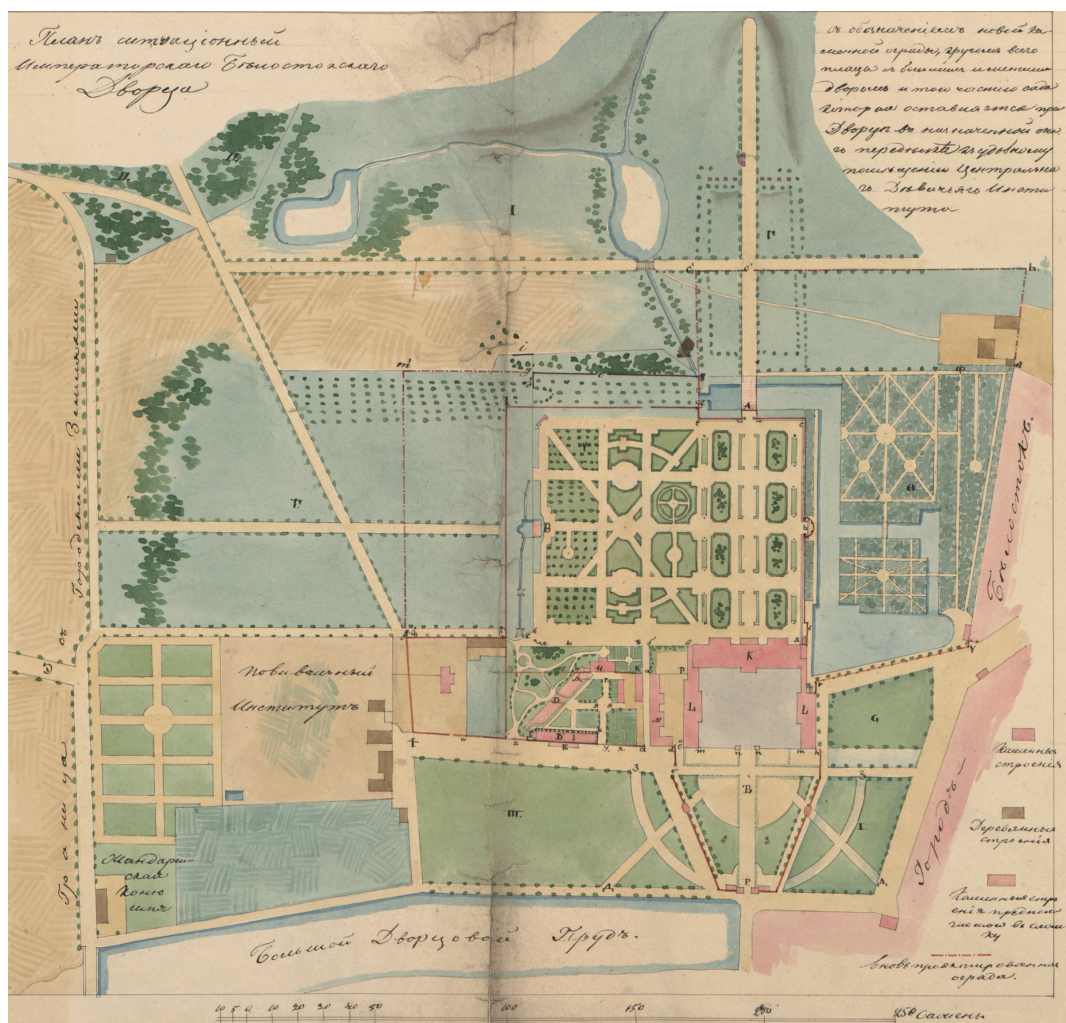
The Chinese Pavilion in the works: E. Nouguez *Vue du Pavillon de Bialystok à Varsovie*, Paris [1831]; Pierre Ricaud, *Vue de la Cascade et du Pavillon Chinois de Bialystok prise du grand pont*, b.m. i b.d. (Bibliothèque nationale de France, HD-206-FOL)

Prezentowany plan (il. 8) został przeanalizowany przez Zarząd Komunikacji w Transporcie i Budynków Publicznych 30 listopada 1838 r. Na planie odnotowano m.in. granicę z gruntami miejskimi (*граница съ городскими землями*), Instytut Położnictwa (*Повивальный институтъ*), stajnie dla żandarmów (*Жандармская конюшня*), duży pałacowy staw (*Большой дворцовой прудъ*), miasto Białystok (*Городъ Бѣлостокъ*). Kolorami zaznaczono budynki murowane i drewniane, a przezywaną linią przeprojektowane ogrodzenie.

Jest to pierwszy plan, na którym odnotowano zasypanie dwóch stawów położonych bezpośrednio przy pałacu. Nie pojawiają się one już w kolejnych źródłach, czas zasypania należy datować na rok 1837 lub 1838⁶⁰. Projektowano likwidację starej oranżerii, co zresztą zrealizowano, o czym świadczy kolejny plan z 1841 r.⁶¹ Jeszcze w 1840 r. architekt pałacowy Rathaus podjął ostatnią próbę zachowania oranżerii południowej. Twierdził, że starszy budynek jest lepiej nasłoneczniony od drugiej (nowszej) oranżerii, i w konsekwencji proponował częściowe użytkowanie starej, przy czym jej część północną przeznaczono by na pomieszczenia gospodarcze. Nie spotkało się to z aprobatą władz, a w szczególności Dominika Kułakowskiego, i obiekt rozebrano⁶². Prowadzone w 2025 r. prace wykopaliskowe potwierdzają jego rozbiórkę, a budulec zapewne wykorzystano do innych potrzeb. Zachowały się jedynie fundamenty narożne przy piwnicy domu (rezydencji) ogrodnika oraz te położone najniżej, a także niewielkie fragmenty systemu grzewczego⁶³. Na planie po teatrze nie ma już śladu, ale również tzw. dom profesorski został rozebrany, a teren zagospodarowano⁶⁴.

Instytut Panien Szlacheckich miał być instytucją w sposób jednoznaczny odciętą od miasta. W tym celu planowano rozbudować mur oraz odciąć otwarte drogi łączące miasto z pałacem. W szczególności most miał przestać pełnić funkcję komunikacyjną, miał stać się natomiast tarasem widokowym, z którego można by oglądać Ogród Dolny. Problemy z mostem datują się na pierwszą połowę 1828 r. Odnotowano wówczas, że obiekt ten wymaga znacznej i całościowej naprawy, groźne są zwłaszcza uszkodzenia sklepienia mostu (przez upływ czasu)⁶⁵. Docelowo most planowano rozebrać, czego jednak w tym okresie nie zrealizowano⁶⁶. Na prace przy moście i ogrodzeniu przeznaczono 888 srebrnych rubli⁶⁷. Przygotowana dokumentacja ukazuje po pierwsze rozplanowanie i typologię rzeźb znajdujących się na balustradzie (il. 11). Po drugie świadczy o realizacji zamysłu zamknięcia bramą przejścia pomiędzy sfinksami.

Niewątpliwie nie wykonano również przebudowy tarasu w miejscu dawnego Pawilonu pod Orłem. W miejsce galerii na planie prostokąta i schodów

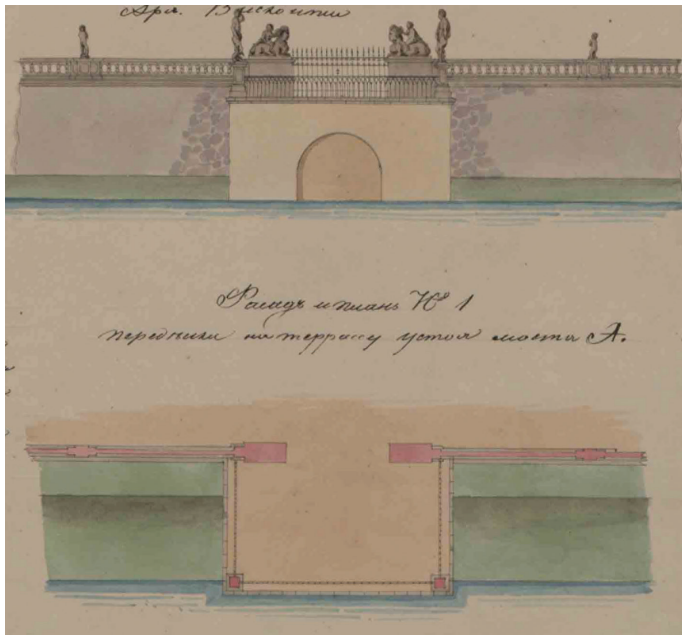

8. Планъ ситуационный Императорского бѣлостокскаго дворца (Plan sytuacyjny imperatorskiego białostockiego pałacu), Białystok 1838. Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 976, к. 1

Планъ ситуационный Императорскаго бѣлостокскаго дворца (Site plan of the imperial palace in Białystok), Białystok 1838. Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 976, fol. 1

prowadzących do Ogrodu Dolnego miano stworzyć półokrągły, zamknięty taras. To był kolejny pomysł odcięcia Instytutu od parku i miasta, który tylko w niektórych aspektach udało się zrealizować.

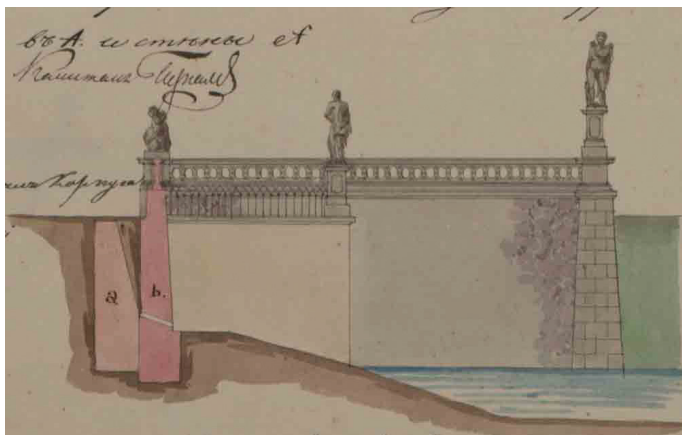
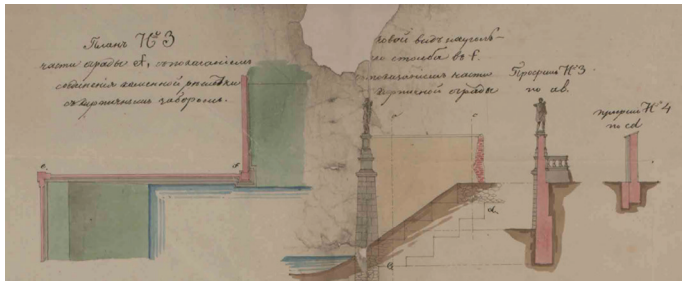
Niewątpliwie fragmenty balustrad zaprezentowane na il. 9 i 10 stanowią uzupełnienie naszej wiedzy o rzeźbach usytuowanych na terenie ogrodów⁶⁸. W szczególności charakterystyczne są grupki puttów (po dwa) usytuowane na balustradach przy placu, gdzie niegdyś znajdował się Pawilon pod Orłem. W świetle

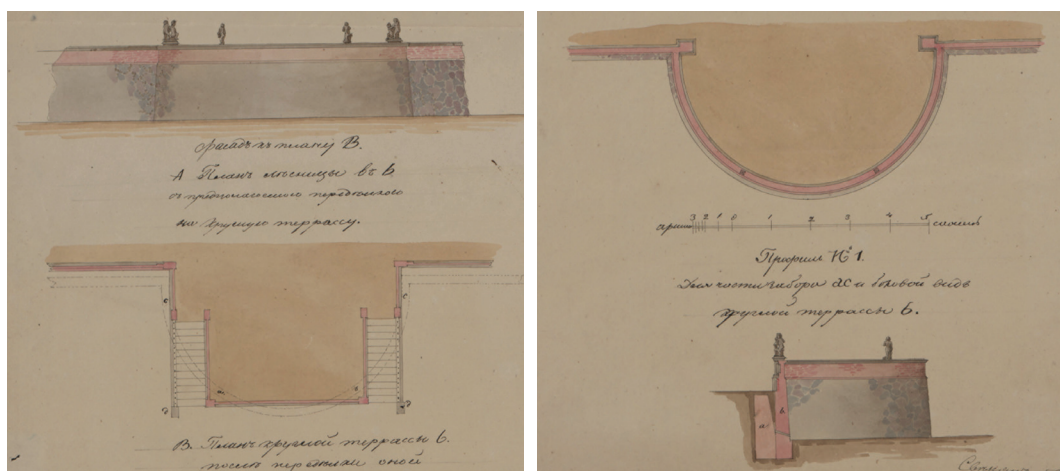

9. Przebudowa mostu
z wprowadzeniem
bramy między sfinksami
i likwidacją przęseł.

U dołu ukazane
zostały różne formy
ogrodzenia. Российский
государственный
исторический архив,
Санкт Петербург, f. 1488,
op. 1, d. 976, k. 1

**Reconstruction of
the bridge with the
introduction of a gate
between the sphinxes
and the removal of the
spans. Various forms
of fencing are shown at
the bottom. Российский
государственный
исторический архив,
Санкт Петербург, f. 1488,
op. 1, d. 976, fol. 1**

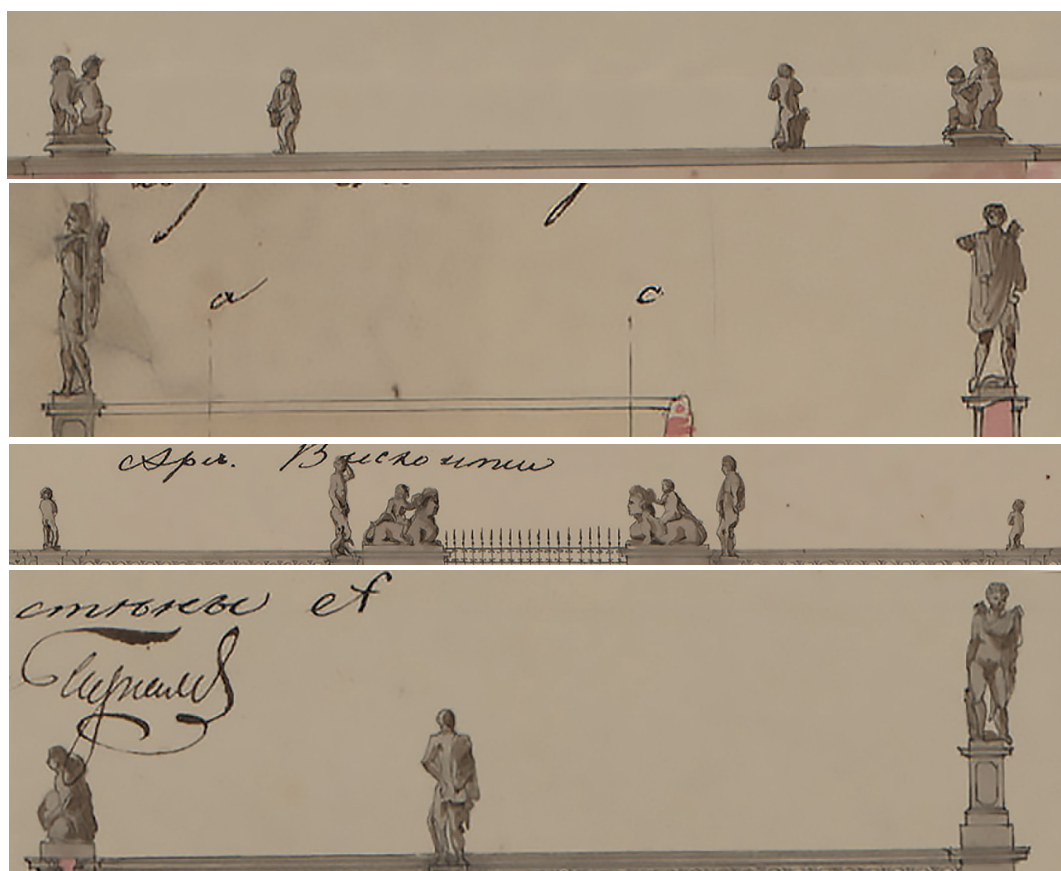

10. Planowana przebudowa platformy i schodów na miejscu dawnego Pawilonu pod Orlem.
 Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 976, к. 1
Planned reconstruction of the platform and stairs on the site of the former Pavilion under the Eagle. Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 976, fol. 1

inwentarza sporządzonego w 1837 r. wszystkich rzeźb w ogrodzie było 37 – czternaście małych ustawionych na parterach, osiem dużych ustawionych wzdłuż osi głównej i tyle samo wazonów ustawionych w tym samym miejscu, dwie przy moście, kaskadzie i bramie, osiem przy szpalerach, dwie we francuskim ogrodzie, trzy w ogrodzie angielskim⁶⁹. Poniżej prezentuję rzeźby odnotowane na analizowanym planie (il. 11).

Ostatnia z prezentowanych map pochodzi z 1841 r. i nosi tytuł: *Plan sytuacji części obwodowego miasta Białystok, skopiowany z planu ogólnego sporządzonego przez najwyższe dowództwo oraz projekt jego przebudowy* (il. 12)⁷⁰. Po lewej stronie umieszczono legendę (*Объяснение*), na której naniesiono planowaną zabudowę dla oddziału żandarmerii⁷¹. Jest to pierwszy plan, który bardzo odważnie zmienia kompozycję założenia ogrodowo-pałacowego. Podkład stanowi dotychczasowy układ ulic, budynków, założeń zieleni itp. Na nim naniesiono planowany układ ulic i zabudowy oraz go pokolorowano (kolor czerwony – zabudowa murowana, szary – zabudowa drewniana, zieleń miejską oznaczono kolorem zielonym).

Interpretacja tak stworzonego planu nie jest łatwa, ale wskazuje na radykalne przemiany, które już zaszły (do 1841 r.), i jeszcze większe planowane. W zasadzie wówczas zdecydowano się zlikwidować partery w Zwierzyńcu Jeleni⁷². Tuż za kanałami od strony południowej wytyczono drogę, która miała ograniczać rozrastające się dalsze kwartały zabudowy miejskiej. Zdecydowano się nieco przebudować staw przy Pawilonie Toskańskim, a tenże w związku z rozszerzeniem drogi rozebrać. Działania te podyktowane były regułami urbanistycznymi obowiązującymi w Imperium Rosyjskim – siatką geometryczną szerokich ulic tworzących prostokątne lub kwadratowe kwartały⁷³. Most również planowano rozebrać, choć, jak się wydaje, udało się zrealizować jedynie przegrodzenie mostu za sfinksami

11. Fragmenty rzeźb usytuowanych w ogrodach pałacowych w 1838 r. (por. il. 9 i 10). Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 976, к. 1
Fragments of sculptures located in the palace gardens in 1838 (see figs. 9 and 10). Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 976, fol. 1

(il. 9). Ostatecznej likwidacji miały być poddane ostatnie relikty dawnego folwarku, zagospodarowany na potrzeby rozwijającego się miasta miał być Zwierzyniec Danieli. Ogrody Górny i Dolny miały być wydzielone przez sieć ulic. Stara Oranżeria została już rozebrana, a nową planowano przebudować, dostosowując się do nowego układu ulic. W latach 1836–1841 nastąpił wzmożony wywóz do Carskiego Sioła i Petersburga rzeźb z ogrodów, a także drzew cytrynowych i pomarańczowych⁷⁴. W 1844 r. wystawiono na licytację 26 rzeźb ogrodowych⁷⁵.

Podsumowując, w pierwszej połowie XIX stulecia miały miejsce znaczne przekształcenia w obrębie ogrodów i zwierzynców położonych przy białostockim pałacu. Plany kartograficzne wraz z dokumentacją archiwalną związaną z pracami przy założeniu pałacowo-ogrodowym pozwalają na weryfikację i uściślenia czasu i okoliczności zachodzących przemian. Można stwierdzić, że symbolicznie wraz z końcem istnienia obwodu białostockiego (1842) zakończył istnienie zespół

12. *Ситуаційний план частини обласного [го]рода Бялостока, Białystok 1841*, Російський державний історический архів, Санкт-Петербург, f. 1488, op. 1, d. 1004, k. 1
Ситуаційний план частини обласного [го]рода Бялостока, Białystok 1841, Російський державний історический архів, Санкт-Петербург, f. 1488, op. 1, d. 1004, fol. 1

ogrodów, zwierzyńców i stawów okalających dawny pałac Branickich, który był bezpośrednio związany z koncepcją stworzoną przez Jana Klemensa i Izabelę z Poniatowskich Branickich.

Warto podkreślić, że wraz z przejęciem tego terenu na własność przez Aleksandra I Romanowa jego ideą było zachować założenie pałacowo-ogrodowe

w dotychczasowym stanie. Uznano, że docelowo powinien być on urządzony i utrzymany na wzór innych imperatorskich rezydencji podmiejskich⁷⁶. Podkreślić należy, że na remont pałacu, w szczególności w latach dwudziestych XIX stulecia, wydano astronomiczne kwoty: 50 439 rubli w srebrze, kiedy cały pałac w 1808 r. wyceniono na 51 332 ruble⁷⁷. Wydarzenia polityczne – powstanie listopadowe, następnie śmierć Konstantego Romanowa, a w dalszej kolejności przekazanie części terenów założenia na potrzeby Instytutu Panien Szlacheckich – doprowadziły do daleko posuniętych zmian. Wówczas też dostosowano układ miejski Białegostoku do ogólnych wytycznych urbanistycznych stosowanych na terenie Imperium Rosyjskiego, co ostatecznie zmieniło układ założenia.

BIBLIOGRAFIA

Archiwalia

Archiwum Główne Akt Dawnych, Papiery Mariana Morelowskiego, sygn. 16.
Archiwum Państwowe w Białymstoku, Rada Instytutu Panien Szlacheckich, sygn. 1.
Bibliothèque nationale de France, HD-206-FOL.
Instytut Sztuki PAN, nr 9018.
Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86.
Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, nr 191.
Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 973, 976, 987, 1001, 1004.

Źródła drukowane

Bibliographie de l'Empire français, ou Journal général de l'imprimerie et de la librairie, t. 20, Paris 1831.
Krüger J.F., *Vollständiges Handbuch der Münzen, Maße und Gewichte aller Länder der Erde*, Quedlinburg–Leipzig 1830.
Pałac Branickich w Białymstoku, t. 2., *Lata 1802–1809*, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2018.
Schulze J.K., *Neue und erweiterte Sammlung logarithmischer, trigonometrischer und anderer Tafeln*, Bd. 1, Berlin 1778.
Полное собрание законов Россійской Имперіи, Т. 44. Книга штатов, Ч. 2: Штаты по духовной и по гражданской части. Штаты по гражданской части (1809–1811), СПб. 1830.

Opracowania

Dolistowska M., *W poszukiwaniu tożsamości miasta: architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Białystok 2009.
Kałamajska-Saeed M., *Rosyjskie pomiary klasztorów skasowanych w roku 1832*, t. 1–2, Warszawa 2021.
Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa, t. 12, z. 2: *Miasto Białystok*, oprac. K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczyk, A. Oleńska, D. Piramidowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, red. M. Zgliński, A. Oleńska, Warszawa 2015.

- Kolda J., *Umělec versus objednavatel. Polská aféra barokního rytce Michaela Heinricha Rentze (1746–1747)*, „Umění Art” 2016, R. 64.
- Łopatecki K., *Sprzedaż dóbr białostockich przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego*, „Studia Podlaskie” 2015, t. 23.
- Łopatecki K., Danieluk J., *Plan miasta Białostok z 1808 r.*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 15, red. W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2023.
- Łopatecki K., Danieluk J., *Plany pałacu Branickich w Białymstoku z 1824 r.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2024, nr 30.
- Łopatecki K., Kupczewska M., *Dyspozycje majątkowe Izabeli z Poniatowskich Branickiej na wypadek śmierci*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2016, t. 64, nr 4.
- Maroszek J., *Tajemnice białostockiego pałacu*, „Medyk Białostocki” 2009, nr 7–9, 2009.
- Nieciecki J., *Alegoryczne rzeźby w parterach salonu Ogrodu Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2015, nr 21.
- Nieciecki J., *Historia Ogrodu Dolnego przy pałacu w Białymstoku w czasach Jana Klemensa Branickiego i Izabeli Branickich*, cz. 1, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2019, nr 25.
- Nieciecki J., *Historia Ogrodu Dolnego przy pałacu w Białymstoku w czasach Jana Klemensa Branickiego i Izabeli Branickich*, cz. 2, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2020, nr 26.
- Nieciecki J., *Plan rezydencji białostockiej w czasach Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, nr 7.
- Nieciecki J., „Polski Wersal” – Białystok Jana Klemensa Branickiego, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, t. 63, nr 1–4.
- Nieciecki J., *Rekonstrukcja rzeźb na balustradzie w Ogrodzie Branickich w Białymstoku. Propozycja formy oraz ikonografii*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2021, nr 27.
- Pawlata L., *Badania archeologiczne architektury ogrodowej w Ogrodzie Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2021, nr 27.
- Stamm E., *Staropolskie miary*, cz. 1. *Miary długości i powierzchni*, Warszawa 1938.
- Szumski J., *Inwentarz Rady Białostockiego Instytut Panien Szlacheckich*, maszynopis na prawach rękopisu, Białystok 1972.
- Szymańska I., Średzińska A., *Pałac Branickich. Historia i wnętrza*, Białystok 2011.
- Wątroba P., *Trzy ogrody Podlasia w świetle rysunków Pierre’a Ricaud de Tirregaille’a odnalezionych w Bibliotheque Nationale de France*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, t. 63.
- Zeller-Narolewska E., *Pałac Branickich w Białymstoku w XIX i XX w.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, nr 7.
- Историческій Очеркъ Бѣлостокскаго Института Благородныхъ Дѣвицъ 1841–1891 г.*, Составилъ Н.П. Авенариусъ, Бѣлостокъ 1891.

Netografia

www.bialystok.przestrzennapolska.pl

www.zabytek.pl

PRZYPISY

- ¹ Poniższy artykuł stanowi efekt pracy nad projektem „Cyfrowa historia miasta – rozwój przestrzenny Białegostoku (XVIII–XIX wiek)”, nr NdS/550394/2022/2022. Ikonograficzny materiał źródłowy można odnaleźć na stronie www.bialystok.przestrzennapolska.pl.
- ² J. Nieciecki, „Polski Wersal” – *Białystok Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, t. 63, nr 1–4, s. 295–314.
- ³ K. Łopatecki, M. Kupczewska, *Dyspozycje majątkowe Izabeli z Poniatowskich Branickiej na wypadek śmierci*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2016, t. 64, nr 4, s. 485–493.
- ⁴ K. Łopatecki, *Sprzedaż dóbr białostockich przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego*, „Studia Podlaskie” 2015, t. 23, s. 93–94.
- ⁵ Archiwum Państwowe w Białymstoku, Rada Instytutu Panien Szlacheckich, sygn. 1, k. 10–11; *Полное собрание законов Россійской Имперіи*, Т. 44: Книга штатов, Ч. 2: Штаты по духовной и по гражданской части. Штаты по гражданской части (1809–1811), СПб. 1830, s. 148; *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. 2., *Lata 1802–1809*, oprac. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2018, s. 316–317. Głównym ogrodnikiem w latach 20. i 30. XIX w. był niejaki Piper (kontrakt podpisał 12 VI 1819 r.). Joachim Ignacy Wołowicz do Dmitra Kuruty, [Białystok] 7 III 1830, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 74; *Подробное объяснение всего касающегося до перестройки и настоящего состояния Имп. Белостокского Дворца* (1830), Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 91.
- ⁶ Pismo Ministra Spraw Wewnętrznych z 22 IX 1823, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 3. Można temat kosztów rozwinąć. W przeliczeniu na ruble asygnatowe (ich stosunek do rubli srebrnych wynosił 4 : 1) wygospodarowano 187 132 ruble, a w 1821 r. dodano jeszcze 27 599 rubli. Do 1829 r. wydano niemal 70 tys. rubli asygnatowych. Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 78.
- ⁷ Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86. (za zwrócenie uwagi na to źródło dziękuję Piotrowi Jamskiemu). Jest to odpis dokumentacji w sprawie przebudowy pałacu Branickich w Białymstoku, przechowywanej w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas; w momencie przepisywania było to Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w Wilnie; Archiwum Kancelarii Wielkiego Księcia Konstantego, f. 377, op. 1, d. 915). Materiały te były uprzednio sporadycznie wykorzystywane i ich reprodukcje zachowały się m.in. w Białostockim Towarzystwie Naukowym. I. Szymańska, A. Średzińska, *Pałac Branickich. Historia i wnętrza*, Białystok 2011, s. 47.
- ⁸ J. Szumski, *Inwentarz Rady Białostockiego Instytut Panien Szlacheckich*, maszynopis na prawach rękopisu przechowywany w Archiwum Państwowym w Białymstoku, Białystok 1972, s. 1–2; E. Zeller-Narolewska, *Pałac Branickich w Białymstoku w XIX i XX w.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, nr 7, s. 6–47 (XIX stulecie opisano na stronach 15–21). Oczywiście bardzo ważny kontekst przemian urbanistycznych miasta został zaprezentowany w pracy: M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości miasta: architektura i urbanistyka Białegostoku w latach 1795–1939*, Białystok 2009.
- ⁹ W formie syntetycznej zostało to przedstawione w pracy: *Katalog zabytków sztuki w Polsce. Seria nowa*, t. 12, z. 2: *Miasto Białystok*, oprac. K. Kolendo-Korczak, Z. Michalczyk, A. Oleńska, D. Piramiodowicz, K. Uchowicz, M. Zgliński, red. M. Zgliński, A. Oleńska, Warszawa 2015, s. 96–99, 117–118, 120–125. Generalnie jednak widoczna jest luka szczegółowego rozpoznania pomiędzy znakomicie rozpoznany stuleciem XVIII a XX.
- ¹⁰ Szczególnie wartościowe wydaje się zaprezentowanie planów przebudowy pałacu i oficyn w pierwszej połowie XIX w., wraz z materiałem skarbowym i inwentarzowym powstałym w tym samym okresie.
- ¹¹ *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 2, s. 67–206. 22 XII 1828 r. Minister Spraw Wewnętrznych z Petersburga przesłał do Warszawy 134 kart inwentarzowych i wspomniane 34 plany. Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 51; *Подробное объяснение всего касающегося до перестройки и настоящего состояния Имп. Белостокского Дворца* (1830), Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 86.
- ¹² Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 91–94.

- ¹³ Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 973, k. 1; K. Łopatecki, J. Danieluk, *Plany pałacu Branickich w Białymstoku z 1824 r.*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2024, nr 30, s. 134–135.
- ¹⁴ K. Łopatecki, J. Danieluk, *Plan miasta Białystok z 1808 r.*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 15, red. W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2023, s. 219–232.
- ¹⁵ Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 987, k. 4.
- ¹⁶ E. Zeller-Narolewska, *Pałac Branickich...*, s. 17.
- ¹⁷ Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 976, k. 1;
- ¹⁸ Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 1004, k. 1.
- ¹⁹ Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 1001, k. 1.
- ¹⁹ Pismo Ministra Spraw Wewnętrznych z 22 IX 1823, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 3–4.
- ²⁰ [C.S. d'Arpentigny], *Voyage en Pologne et en Russie*, Paris 1828, s. 255–256: „Les Polonais appellent le parc et le château de Białystok, le Versailles de la Pologne. A la bonne heure. Le château durant notre séjour demeura ferme. Toutefois au mauvais goût des ciselures, des peintures et des ornemens qu'on pouvait entrevoir, il était facile de juger que le dedans ne répondait malheureusement que trop à l'extérieur. On voit sur la terrasse de mauvaises statues de pierre que la mousse et le minium enveloppent et dévorent; les rampes et les escaliers tombent en ruines, et cependant n'offrent rien de pittoresque. Les bassins, les allées, les bosquets, tout y inspire l'ennui. Ce n'est donc pas sans raison que les Polonais ont donné à ce lieu le titre un peu pompeux de Versailles de la Pologne”.
- ²¹ Nikołaj Nowosilcow do Konstantego Romanowa, [Białystok] 20 V 1826, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 9.
- ²² Grigorij Rozen do Konstantego Romanowa, [Białystok] 19 XI 1829, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 69. Odmienne I. Szymańska, A. Średzińska, *Pałac Branickich...*, s. 47, gdzie stwierdzono, że budynek „teatru i kilku pawilonów ogrodowych zachowały się w idealnym stanie [sic!] i nie wymagały żadnych napraw”.
- ²³ Nieco inne wymiary podali inżynierowie pruscy. Jego wymiary miały wynosić 15,38 × 6,28 m, a wysokość do gzymsu koronującego – 5,34 m. W 1808 r. istniały jeszcze dwie żelazne kraty (i jedna drewniana). Na rysunku są już dwie drewniane kraty. *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 2, s. 240–241.
- ²⁴ *Elevation du Salon à l'Italiéne a Białystok*, Instytut Sztuki PAN, nr 9018 (negatyw). Oryginał niezachowany, pierwotnie przechowywany w Zbiorze Królewskim Stanisława Augusta w Gabinetie Rycin Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, p. 187, nr 115.
- ²⁵ Może o tym świadczyć miarka wykonana w łokciach saskich (56,64 cm). Por. polskie miary długości: E. Stamm, *Staropolskie miary*, cz. 1. *Miary długości i powierzchni*, Warszawa 1938.
- ²⁶ Dokładność pomiarów inżynierów rosyjskich już w latach 20. i 30. XIX stulecia była bardzo wysoka. Zob. M. Kałamajska-Saeed, *Rosyjskie pomiary klasztorów skasowanych w roku 1832*, t. 1–2, Warszawa 2021.
- ²⁷ J.K. Schulze, *Neue und erweiterte Sammlung logarithmischer, trigonometrischer und anderer Tafeln*, Bd. 1, Berlin 1778, s. 317–318; J.F. Krüger, *Vollständiges Handbuch der Münzen, Maße und Gewichte aller Länder der Erde*, Quedlinburg–Leipzig 1830, s. 100–104.
- ²⁸ Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, f. 1488, op. 1, d. 976, k. 1.
- ²⁹ Zob. <https://zabytek.pl/pl/obiekty/bialystok-pawilon-toskanski> [dostęp: 10.02.2025].
- ³⁰ *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 2, s. 240–241.
- ³¹ Prace przy ogrodzeniu prowadzone były m.in. w 1826 r. Za kamienny fundament zapłacono wówczas 430 rubli w srebrze. Teodor Filipowicz d'Auvray (Dowr'e) do Konstantego Romanowa, [Białystok] 24 IX 1826, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 13.
- ³² *Подробное объяснение всего касающегося до перестройки и настоящего состояния Имп. Белостокского Дворца* (1830), Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 90.
- ³³ Aleksy Aleksandrowicz Arszeniew do Konstantego Romanowa, [Białystok] 21 VI 1827, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 19.

- ³⁴ W świetle inwentarza z 1802 r. była ona już w nienajlepszym stanie. Szachulcowe ściany były nadal dobrze zachowane, ale tynki, sufit, podłoga i drzwi wymagały remontu i ewentualnego malowania. Obiekt miał wówczas dach mansardowy i pokryty był gontem. Sześć lat później Rosjanie ogólnie oceniali stan tego obiektu jako zły, w szczególności belki w ścianach się kruszyły, a szyby w oknach były niemal wszystkie wybite. *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 2, s. 238–240.
- ³⁵ Powinien być on oznaczony kolorem różowym, gdyż była to konstrukcja murowana. W inwentarzach z 1802–1809 podkreślano, że ściany nadal były dobre, choć dach już przeciekał. Niemal wszystkie szyby były naruszone (popękane). Władze rosyjskie tuż po śmierci Izabeli z Poniatowskich Branickiej zwracały uwagę, że było to jej ulubione miejsce, w którym chętnie odpoczywała. Zaznaczono, że drewniana galeria wokół niego zgniła i rozpadła się, schody były spróchniałe. Zarówno władze pruskie, jak i rosyjskie podkreślały bardzo dobry stan dużych piwnic pod konstrukcją. *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 2, s. 238–240.
- ³⁶ Pawilonu pod Orłem nie wymieniają już inwentarze z lat 1802–1809. Chyba jednak przestał istnieć znacznie przed 1828 r., jak odnotowano w: *Katalog zabytków sztuki...*, s. 123. Pisze o tym również J. Nieciecki, *Historia Ogrodu Dolnego przy pałacu w Białymstoku w czasach Jana Klemensa Branickiego i Izabeli Branickich*, cz. 2, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2020, nr 26, s. 21, wskazując, że najprawdopodobniej rozebrano go około 1797 r.
- ³⁷ Z pewnością już nie istnieje w 1838 r. Jednakże jeszcze w 1827 r. prawdopodobnie tę altanę prze-malowano. Aleksy Aleksandrowicz Arszeniew do Konstantego Romanowa, [Białystok] 18 X 1827, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 23. Badania archeologiczne, które ukazały fundamenty obiektu: L. Pawlata, *Badania archeologiczne architektury ogrodowej w Ogrodzie Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2021, nr 27, s. 52–61.
- ³⁸ Por. J. Nieciecki, *Plan rezydencji białostockiej w czasach Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2001, nr 7, s. 48–59 (oraz dodatek w formie kolorowego planu rezydencji).
- ³⁹ J. Nieciecki, *Historia Ogrodu Dolnego...*, cz. 2, s. 17–19. Autor pisze o ostatnich pracach Izabeli Branickiej przy Ogrodzie Dolnym, które przeprowadzono w 1792 r. Inwestycja ta polegała na remoncie mostu nad kanałami oraz odbudowie bersa.
- ⁴⁰ Подробное объяснение всего касающегося до перестройки и настоящего состояния Имп. Белостокского Дворца (1830), Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 92.
- ⁴¹ Ich rekonstrukcję przedstawił w znakomitym studium J. Nieciecki, *Alegoryczne rzeźby w partach salonu Ogrodu Branickich w Białymstoku*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2015, nr 21, s. 41–55.
- ⁴² J. Nieciecki, *Historia Ogrodu Dolnego przy pałacu w Białymstoku w czasach Jana Klemensa Branickiego i Izabeli Branickich*, cz. 1, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2019, nr 25, s. 67–68.
- ⁴³ Por. J. Nieciecki, *Rekonstrukcja rzeźb na balustradzie w Ogrodzie Branickich w Białymstoku. Propozycja formy oraz ikonografii*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego” 2021, nr 27, s. 7–49.
- ⁴⁴ Przykładowo: Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 6, 9–10.
- ⁴⁵ Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 987, к. 4. Był to niezrealizowany projekt Dominika Kułakowskiego z 1836 r. Inwestycję zrealizowano w innym miejscu na ulicy Lipowej na placu zakupionym od Michała Jaworowskiego. Ostateczny budynek szpitala powstał w 1842 r. M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości...*, s. 96–101.
- ⁴⁶ Jeden z egzemplarzy przechowywany jest w Bibliothèque Nationale de France, sygn. D 175192. Palmę pierwszeństwa w odkryciu tej litografii należy przyznać Przemysławowi Wątrobie. Zob. P. Wątroba, *Trzy ogrody Podlasia w świetle rysunków Pierre’a Ricaud de Tirregaille’a odnalezionych w Bibliothèque Nationale de France*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, t. 63, s. 272.
- ⁴⁷ *Bibliographie de l’Empire français, ou Journal général de l’imprimerie et de la librairie*, Paris 1831, s. 528.
- ⁴⁸ E. Nouguez, (fl. Ca 1828–1831), Cluis Jeune (Paris; Litographic Plant; 1826–1832); 1831 (1831-00-00–1831-00-00).
- ⁴⁹ Najstarszym znanym wizerunkiem jest rycina wykonana przez Michaela Heinricha Rentze-go w latach 1748–1750. Następnie istnieje rysunek Pierre’a Ricauda de Tirregaille’a z lat 60. XVIII w., w końcu z ok. 1831 r. mamy litografię E. Nougueza. Por. J. Kolda, *Umělec versus objednavatel*. Polská

- aféra barokního rytce Michaela Heinricha Rentze (1746–1747), „Umění Art” 2016, R. 64, s. 272–285; Bibliothèque nationale de France, HD-206-FOL.
- 50 *Katalog zabytków sztuki...*, s. 97.
- 51 Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 977, к. 2.
- 52 Российский государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 976, к. 1. Plan ten zatytułowano: *Планъ ситуационный Императорского бѣлостокского дворца съ обозначениемъ новой каменной ограды кругомъ всего плаца съ большимъ и меншимъ дворомъ и той частию сада которая оставляется при дворцѣ въ назначенной оного передѣла къ удобному помѣщенію центрального Дѣвичьяго Института* – „Plan sytuacyjny imperatorskiego białostockiego pałacu z oznaczeniem nowego kamiennego ogrodzenia wokół całego placu z dużym i małym pałacem i tej części ogrodu, która znajdowała się w obrębie pałacu, w dogodnym położeniu w stosunku do Instytutu Panien Szlacheckich”.
- 53 *Katalog zabytków sztuki...*, s. 118.
- 54 Grigorij Rozen do Konstantego Romanowa, [Białystok] 29 V 1828, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 26.
- 55 Nadal jednak oranżerie i cieplarnie przynosiły rocznie od 40 do 70 srebrnych rubli. *Подробное объяснение всего касающагося до перестройки и настоящаго состоянія Имп. Белостокскаго Дворца* (1830), Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 91.
- 56 Joachim Ignacy Wołowicz do Dmitra Kuruta, [Białystok] 7 III 1830, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 74.
- 57 Piper do Joachima Ignacego Wołowicza, [Białystok] 27 II 1830, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 74.
- 58 Dokładny kosztorys i sposób przeprowadzenia remontu (niezrealizowany) został przygotowany w maju 1830 r. Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 79–80.
- 59 I. Szymańska, A. Średzińska, *Pałac Branickich...*, s. 49.
- 60 Uważano dotychczas, że zasypianie ich miało miejsce w drugiej połowie XIX stulecia. *Katalog zabytków sztuki...*, s. 99.
- 61 Prawidłowa jest więc ocena, że nowa oranżeria została przebudowana w 1840 r. według projektu architekta Rathausa, a „zapewne wtedy rozebrano skrzydło” południowe, wówczas przy drugiej oranżerii wprowadzono podział wnętrza na dwie kondygnacje i wybito nowe otwory. *Katalog zabytków sztuki...*, s. 118.
- 62 Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, nr 191, s. 42.
- 63 Badania archeologiczne prowadził mgr Michał Dziób, a inwestorem był Uniwersytet Medyczny w Białymstoku. Sprawozdanie z prac archeologicznych zostało złożone do Podlaskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków 17 VII 2025 r.
- 64 W 1830 r. dom profesorski nadal istniał, przy nim znajdował się ogród zgodnie z planem z 1824 r. Wówczas obiekt ten przeznaczony był na mieszkanie dla pałacowego dozorczy. *Подробное объяснение всего касающагося до перестройки и настоящаго состоянія Имп. Белостокскаго Дворца* (1830), Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 92.
- 65 Joachim Ignacy Wołowicz do Konstantego Romanowa, [Białystok] 24 IV 1828, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 25. Wykonano wówczas kalkulację kosztów naprawy.
- 66 Poświadczą to plan dołączony do pracy: *Историческій Очеркъ Бѣлостокскаго Института Благородныхъ Дѣвицъ 1841–1891 г., Составилъ Н.П. Авенариусъ, Бѣлостокъ 1891*. Szerzej o obecnej rekonstrukcji mostu i zachowanych reliktach XVIII-wiecznego mostu: L. Pawłata, *Badania archeologiczne...*, s. 51–100.
- 67 Pismo Ministra Spraw Wewnętrznych z 22 IX 1823, Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 4.
- 68 J. Nieciecki, *Rekonstrukcja rzeźb...*: „Żadna z oryginalnych rzeźb, zdobiących niegdyś balustrady ogrodu w Białymstoku, nie przetrwała do naszych czasów – zniknęły z nich wówczas, gdy rezydencja Branickich stała się własnością imperatorów rosyjskich. Zobaczyć je zatem można jedynie, i to w bardzo ograniczonym zakresie, na XVIII-wiecznych źródłach ikonograficznych”.
- 69 Narodowy Instytut Dziedzictwa, Teki Glinki, nr 191, s. 31.
- 70 *Ситуационный планъ части областнаго [го]рода Бѣлостока снятый съ общаго плана составленнаго по Высочайшемъ повелѣнію съ проектомъ для устройства онаго, Российскій*

государственный исторический архив, Санкт Петербург, ф. 1488, оп. 1, д. 1004, к. 1. Plan został przejrany przez Radę Informacji Drogowych i Budynków Publicznych 21 II 1841 r., a wcześniej, 31 I 1841 r., zatwierdzony przez Komisję Projektów i Kosztorysów.

⁷¹ A – budynek przeznaczony dla wyższego oficera; B – koszary; C – stajnia; D – piwnica; E – kuchnia; F – zadaszenie dla wozów; G – studnia; H – latryny; I – otwarta (na powietrzu) ujeżdżalnia koni. Na legendzie umieszczono place należące do Zakonu Sióstr Miłosierdzia, Imperatorskiego Pałacu i place na moment powstania planu przeznaczone dla stajni żandarmerii wojskowej.

⁷² Geneza tego działania wiąże się z projektem Dominika Kułakowskiego przekazania zwierzchnia na własność miastu (przy zachowaniu ochrony drzewostanów). Proponował on już w listopadzie 1837 r. wystawić na licytację i sprzedać ogrodzenie i daniela. Narodowy Instytut Dziedzictwa, Te-ki Glinki, nr 191, s. 40.

⁷³ M. Dolistowska, *W poszukiwaniu tożsamości...*, s. 75.

⁷⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych, Papiery Mariana Morelowskiego, sygn. 16, s. 2.

⁷⁵ J. Maroszek, *Tajemnice białostockiego pałacu*, „Medyk Białostocki” 2009, nr 7-9, s. 36.

⁷⁶ Подробное объяснение всего касающегося до перестройки и настоящего состояния Имп. Белостокского Дворца (1830), Muzeum Narodowe w Warszawie, sygn. 86, s. 86: „а дворец со всеми его принадлежностями учредить в положении и содержании своими по примеру загородных дворцов”.

⁷⁷ *Pałac Branickich w Białymstoku...*, t. 2, s. 218.

THE GARDEN COMPLEX OF THE BRANICKI PALACE IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

The article presents and analyzes the plans of the palace gardens in Białystok from the first half of the 19th century, dating from the period after the estates were taken over by Alexander I Romanov. The author discusses significant changes and transformations that occurred from the 1820s to the 1840s, focusing on the inventories and architectural plans of the palace and garden complex. The study provides a detailed description of the Italian and Tuscan Pavilions, comparing their dimensions and state of preservation in different periods. An important aspect is also the analysis of the reconstruction of the bridge, the orangery, and the garden fence, as well as the demolition and functional transformation of individual buildings resulting from new urban concepts and changes in ownership and administration. The presented analyses allow for a better understanding of the dynamics of transformations within Białystok's historical garden and architectural space.